

І. Е. Новікова

**ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.
(структура та функціональне призначення)**

Досліджується загальна еволюція банківської системи на українських землях у другій половині ХІХ ст. Розглядаються також структурна будова цієї системи та її функціональне призначення.

В сучасних умовах становлення національної економіки ринкового типу досить актуальною є проблематика дослідження процесу формування вітчизняної банківської системи другої половини ХІХ ст. Епоха вільного підприємництва привертає нині увагу багатьох дослідників та науковців в зв'язку з тим, що її всебічне вивчення дає змогу осмислити власний історичний досвід розвитку ринкових відносин, який почав накопичуватися саме в той час.

Дослідженням банківської системи (у її історичній ретроспективі) присвячена низка праць як російських, так і українських істориків та економістів. Найбільш фундаментальними з них, написаних наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (а саме вони становлять особливий інтерес для дослідження теми), є наступні: книга професора Харківського університету П. Мігуліна «Наша банковая политика 1729-1903» [24]; праці професорів Київського університету М. Бунге «Акционерные банки» [8], «Банковые законы и банковая политика» [9] та Д. Піхна «Коммерческие операции Государственного банка» [27]. Заслужують на увагу праці В. Судейкіна «Наши общественные городские банки и их экономическое значение» [34], Я. Абрамова «Крестьянский банк и будущее русского крестьянства» [2], І. Левіна «Акционерные коммерческие банки в России» [22].

В радянський період тема становлення банківської системи та банківської справи в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. була не менш актуальною. Серед найважливіших праць, опублікованих в цей час, слід відзначити такі: «Учение о деньгах и кредите» (З. Каценеленбаум) [20], «Нарис розвитку київської кредитної системи» (С. Альтерзон) [3], «Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861-1892 годы)» (І. Гіндін) [14] та ін. Проте всі ці праці повного уявлення про розвиток української банківської системи другої половини ХІХ ст. не дають. Сталося це певною мірою тому, що вся вітчизняна банківська система внаслідок відомих політичних та ідеологічних причин в

© І. Е. Новікова, 2007

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2007. Вип. 39-40.

радянський період розчинялася у загальноросійській банківській системі. Тому метою даної статті є дослідження еволюції банківської системи ринкового типу, яка почала зароджуватись на українських землях після скасування кріпосного права. При цьому основним завданням публікації є аналіз основних аспектів становлення та розвитку української банківської системи другої половини XIX ст., а також висвітлення її структури та функціонального призначення.

Банківська система є найважливішим, невід'ємним елементом економіки країни, що являє собою багаточисельну кількість складових з їх стосунками та зв'язками, які утворюють єдине ціле. Оскільки ця система має вплив на кожну ланку ринкового господарства, то її становлення та розвиток виступають показниками рівня зрілості фінансових відносин держави. Складовими системи виступають банки. В сучасному розумінні банк – це фінансовий інститут, створений для управління грошовим потоком в країні. В другій половині XIX ст. банки визначалися, як «резервуари, куди стікаються капітали з місць, де їх вдосталь, для того, щоб розлитися в місця, в промисловості, де в них виникає негайна потреба» [22, с. 237]. З огляду на це в економіці будь-якої держави банки завжди відігравали величезну роль, виконуючи з допомогою активованих у вигляді вкладів капіталів, кредитні, інвестиційні та інші операції. В другій половині XIX ст. «економічна роль банків, тобто таких кредитних установ, які концентрують в собі вільні грошові кошти», полягала в тому, щоб «привернути вільні кошти, що знаходяться в країні, до себе, а потім знайти їм вигідне застосування» [34, с. 25].

Розглядаючи розвиток банківської справи в Україні і в Російській імперії в цілому, дослідники розбивають його, як правило, на п'ять періодів: 1) Поява і функціонування перших (державних) банків (середина XVIII ст. – 1860 р.); 2) Формування ринкової банківської системи (1860-1917 рр.); 3) Становлення нової радянської банківської системи (1917-1931 рр.); 4) Функціонування «соціалістичної» банківської системи (1932-1987 рр.); 5) Зародження та розвиток сучасної ринкової банківської системи (1988 р. – до теперішнього часу) [16, с. 568-569]. Зупинимося на розгляді лише перших двох з них, причому детальніше – саме на другому.

Якщо взяти загальноросійський аспект першого періоду, то він характеризувався тим, що впродовж його функціонували переважно казенні (державні) банківські установи, які виконували досить обмежений перелік банківських операцій, спрямованих переважно на фінансову підтримку дворянства (в обхід торгівлі та промисловості). Це серйозно гальмувало формування ринкових відносин, негативно відбивалося на розвитку країни в цілому. Українська банківська справа до 1860-х років взагалі була представлена лише кількома відділеннями загальноросійських казенних банків. Для порівняння: в Західній Європі становлення системи комерційних банківських установ відбулося ще в другій половині XVII ст., причому ця система була основана на приватних, комерційних засадах.

В США історія банківської справи бере початок з другої половини XVIII ст.; в результаті до 1860 р. там діяло вже 1562 банки [6, с. 50].

Порівняно повільний хід еволюції вітчизняної банківської системи обумовлювався, насамперед, довготривалим існуванням феодально-кріпосницького ладу, повною монополією держави в цій сфері тощо. В цьому ж напрямі діяли й політичні установки міністра фінансів Російської імперії Є. Ф. Канкріна (1823-1844 рр.), який вважав абсолютно не потрібним комерційний кредит. На його думку, торгівельно-промислові підприємства повинні були досягати успіхів лише за допомогою власного капіталу (щоб не було спокуси (спроб) промисловість «розвивати штучно»). Наявні ж державні банки мали слугувати вже існуючим підприємствам [6, с. 55]. У зв'язку з цим міністр навіть забороняв відкривати у містах контори діючих на той час державних банків. В результаті саме через це єдину банківську установу в Києві (контору Комерційного державного банку) було відкрито тільки в 1840 р. – через 23 роки після того, як був заснований сам банк і через 21 рік потому, як розпочала діяти його аналогічна Одеська контора [3, с. 4].

Після невдалої Кримської війни (1853-1856 рр.) в господарстві країни здійснювалися одна за одною реформи: селянська, судова, військова та ін. Реформування не могло оминати й банківської системи: ця ланка господарства країни теж повинна була відповідати його новому устрою. При цьому організація роботи банківської системи запозичувалася із розвинених країн Заходу, і в зв'язку з цим вона мала перебудуватися на аналогічні приватнопідприємницькі засади. Це означало, що держава мала втратити свою виключну монополію в фінансово-грошовій сфері, чого уряд допустити не бажав. В зв'язку з цим дане питання досить довго викликало низку суперечностей і було предметом численних дискусій. Однак однозначно і до кінця воно вирішено так і не було.

З тим, щоб якимось врегулювати цю непросту ситуацію, заснований в 1860 р. – на базі Державного комерційного банку – Державний банк, крім безпосередніх функцій центральної державної банківської установи, став виконувати і функції звичайного комерційного банку. Поряд з офіційним завданням «сприяти розвитку торгівельних оборотів та зміцненню кредитної грошової системи», на нього покладался і ряд інших, не менш важливих, обов'язків. Так, Держбанк повинен був сприяти подоланню грошової кризи, викликаній ходом війни та дезорганізацією старої грошово-кредитної системи [10, с. 18]; проводити фінансову політику таким чином, щоб завжди зберігалася його кредитне верховенство; надавати довгострокові «нестатутні позики» дворянству на пільгових умовах [7, с. 282]. [Досить часто такі позики взагалі не поверталися].

Становлення української банківської системи ринкового типу пов'язують із появою в 1860 р. на її теренах контор Державного банку Російської імперії. Спочатку такі контори почали діяти в Києві, Харкові, Одесі, та відділення – в Полтаві.

З 1864 р. з'являються і перші комерційні банки. В зв'язку з цим слід зазначити, що розвиток приватного банківництва на українських землях передувало аналогічному розвитку банківської справи на землях російських. Не останню роль щодо цього відіграло географічне положення краю, яке забезпечувало вихід до моря та наближеність до Заходу. В таких портових містах як Одеса, Миколаїв становлення банківських установ стимулювалось плинністю експорту та імпорту товарів, серед яких на перше місце виходили український цукор та хліб. Одночасно зародженню та розширенню мережі місцевих банківських установ, заснованих на комерційних засадах, сприяв також економічний вплив провідних європейських країн.

У 1864 р. було затверджено статuti першого акціонерного комерційного та першого акціонерного земельного банків в Херсоні; в 1868 р. розпочали свою роботу Харківський торгівельний та Київський приватний комерційний банки. Розвиток харчової, вугільно-металургійної, текстильної галузей промисловості та будівництво залізниць сприяли зростанню чисельності комерційних банківських установ в регіоні.

На початку 70-х років XIX ст. царський уряд, побоюючись можливості негативного впливу на економіку держави неминучої конкуренції між приватними банківськими установами, починає чинити перепони справі заснування нових банків. В 1872 р. було прийнято закон «Об учреждении частных кредитных установлений», за яким тимчасово припинялося засновництво комерційних банківських інституцій «в столицях і тих містах, де існував хоча один із таких акціонерних банків» [12, с. 757]. Крім того, було передбачено і ряд інших обмежень. Вже існуючим банкам дозволялося виконувати такі операції: здійснювати облік векселів; надавати позики на термін, що не перевищував 9 місяців; проводити платежі, як на території Росії, так і за кордоном; на прохання клієнтів здійснювати купівлю-продаж приналежних їм товарів (за комісійну винагороду); приймати безстрокові внески тощо [8, с. 3-5].

Крім постійних утисків з боку держави, у 70-х роках XIX ст. комерційними банківськими установами було пережито ряд криз, в результаті яких спочатку ліквідував свої справи Одеський комерційний (1878 р.), а потім – Кам'янець-Подільський комерційний банки (1879 р.) [22, с. 245].

Вагомий внесок у розбудову в країні банківської системи ринкового типу зробив відомий економіст-практик, прихильник розвитку приватного банківництва, міністр фінансів Російської імперії (1881-1886 рр.) – М. Х. Бунге. Відповідно до закону «Об изменении и дополнении существующих ныне правил относительно открытия новых акционерных коммерческих банков» від 5 квітня 1883 р. [11, с. 105-106] він намагався врегулювати банківське законодавство, змінивши порядок заснування та ліквідації акціонерних банків (доводячи Державній раді, що банківська криза вже закінчується, і в банківській справі настає поживлення). Це

означало, що в результаті прийняття даного закону заборона банківського засновництва практично скасовувалася. Наступним законом від 22 травня 1884 р., яким затверджувалися «Правила о порядке ликвидации дел частных и общественных установлений краткосрочного кредита», врегульовувався порядок ліквідації приватних та суспільних кредитних установ [13, с. 307-312].

В 1890-х роках, які стали в Російській імперії періодом індустріального буму, настає інтенсивне поживлення і в галузі приватного банківництва. В цей час, поряд із приватними комерційними банками, швидко розширювалась мережа громадських міських та сільських банків. Ця категорія банківських закладів формувалася також на комерційних засадах. Оскільки міські громадські банки мали місцевий характер діяльності і обслуговували переважно дрібну клієнтуру (на яку не звертали уваги приватні комерційні банки), то вважалося, що вони належали до банківських установ короткострокового кредиту. Однак, згідно з положенням про міські громадські банки від 1912 р. такі банки мали право видавати й довгострокові позики на термін від 1 до 15 років під заставу міських дерев'яних будівель та на термін від 1 до 30 років під заставу земельних наділів та кам'яних будівель [28, с. 32]. Про можливість надавати своїм клієнтам довгострокові позики у 1884 р. згадує В. Судейкін [34, с. 32], а пізніше – Д. Батюшков. Останній свідчив, що з 1862 р., коли було затверджено устав першого такого банку, йому було дозволено видавати позики на термін до 12 років, тоді як іншим банківським установам більше, ніж на 3 роки кредити видавати не дозволялося. Це пояснювалося тим, що міські банки створювалися на міські кошти, а інтереси міст, які за допомогою таких банків будували будинки та покращували свій добробут, заціпати не хотілося. В той же час, крім міських банків, інших іпотечних установ довго просто не існувало, оскільки дореформені казенні, іпотечні установи у 1859 р. було ліквідовано [5, с. 41].

Крім довгострокових позик (переважно під міську нерухомість), міськими банками надавалися і короткострокові позики під заставу дорогоцінних металів та інших не підвласних псуванню цінних речей, товарів та документів на них, цінних паперів тощо. Здійснювали ці банки і такі важливі операції: приймали вклади (від 25 руб.), проводили облік векселів, вели спеціальні поточні рахунки, виконували за дорученням клієнтів купівлю-продажу цінних паперів за комісійну винагороду, переводили кошти в ті міста, де знаходилися кореспонденти відповідних банків, приймали на зберігання різного роду цінні папери [28]. В кредитній системі держави до 1880 р. міські банки відігравали навіть більшу роль, ніж великі комерційні банки, які поступалися їм розмірами своїх операцій.

Так, у 1881 р. внески в міські банки в цілому по Російській імперії сягали 197,8 млн руб., тоді, як внески в комерційні банки не перевищували 96,8 млн руб. [15, с. 46]. Одночасно зростала кількість міських банків. У

1862 р. на території всієї Російської імперії їх діяло лише близько 40 [6, с. 64]. Однак після того, як в цьому ж році вступило в дію положення про міські громадські банки, згідно з яким їм надавалася повна свобода дій, їхня мережа почала швидко розширюватися. В 1913 р. таких банків лише на території України налічувалося понад 60, що від їх загальної кількості складало приблизно 22% [23, с. 182-205].

Серед сільських банків, що діяли на українських землях у другій половині XIX ст., слід виділити Сільський банк О. Браницької в Білій Церкві (відкритий у 1875 р.) та Олександрівський Сумський селянський сільськогосподарський банк (заснований у 1885 р. на кошти мільйонера-цукрозаводчика І. Г. Харитоненка). Ці банки іноді ще відносили до категорії станових банків, а оскільки предметом застави при наданні позик виступала земля, то вони примикали до приватних земельних банків. Позики ними видавалися на різні строки: від кількох місяців до 25 років у першому випадку та до 3 років – у другому. Їх діяльність поширювалася відповідно лише на губернію та повіт [19, с. 170].

Через те, що після скасування кріпосного права безземельних наділів залишилося 244 тис. українських селян [25, с. 81], то в другій половині XIX ст. ними проводиться активне скуповування бажаної та необхідної землі. А оскільки заможних селян було досить мало, то з'являється величезний попит на земельний кредит. Тому на початку 70-х років XIX ст. починають виникати відповідні банківські установи. В 1871 р. розпочинає свою діяльність перший акціонерний земельний банк в Харкові. Згодом до нього приєднуються Київський (1872 р.), Бессарабсько-Таврійський в Одесі (1872 р.) та Полтавський (1872 р.) акціонерні земельні банки. До кінця цього року таких банків на території всієї Російської імперії було вже 11 [6, с. 64]. Це були іпотечні банки, які займалися довгостроковим кредитуванням землевласників. Їхня діяльність поширювалася не більше, як на декілька губерній. Максимальний термін видачі позичок був у Київського банку – 66 років і 2 місяці. Кредити надавалися як під заставу землі, такі під заставу міської нерухомості. Справи банків йшли досить добре, і до 1 січня 1884 р. ними (вище вказаними українськими банками) було видано позик на 95 977 594 кредитних руб. (1 кр. руб. = 1,50 руб.) під заставу 3 767 279 дес. землі [30, с. 74].

Селянський попит на землю дедалі зростав, і існуючі акціонерні земельні банки вже не могли його задовольнити. Більш того, спостерігаючи за ажіотажним скуповуванням землі селянами, банки почали з метою наживи збільшувати відсоткові кредитні ставки. В пресі постійно друкувалися статті, в яких йшлося про необхідність надання більш доступного, ширшого, довгострокового земельного кредиту. Багато науковців того часу, в тому числі і іноземних, «були вражені «близорукістю» політики царського уряду, який був не в змозі передбачити і захистити» інтереси своїх громадян [4, с. 22].

В 1882 р. розпочав свою діяльність Державний селянський поземельний банк, який мав полегшити селянам усіх категорій купівлю землі за умови, що її власники матимуть бажання її продати. Спочатку, за бажанням позичальників, позики видавалися на 24,5 та на 34,5 років відповідно під 7,5 та 8,5 %. З часом термін позики було збільшено до 55,5 років, а відсотки було зменшено до 4,5 %. Розмір позики не перевищував 125 руб. на «нааявну душу» при общинному користуванні та 500 руб. – при подвірному [32, с. 63-64].

На українських землях відділення банку було відкрито у Волинській, Катеринославській, Київській, Херсонській, Подільській, Полтавській, Чернігівській, Харківській та Таврійській губерніях. Протягом 1883-1899 рр. селянами перших восьми українських губерній з його допомогою було придбано у приватну власність 908,6 тис. дес. землі [1, с. 585].

Після кількох років дебатування, на прохання дворянства, в 1885 р. було створено Державний дворянський земельний банк, який займався видачею позик на пільгових умовах спадковим дворянам. Із заснуванням цього банку завершується становлення іпотечного кредиту, що стало важливою віхою у формуванні банківської системи ринкового типу другої половини ХІХ ст. Позички видавалися банком під заставу землі (в тому числі й тієї, що вже була закладена в приватних земельних банках) на терміни 48,8 років та 36,7 років під відповідно 5,67 та 6,25 % на рік. Згодом термін видачі позичок було продовжено до 66 років, а в 1897 р. відсотки було зменшено до 3,5 % на рік [29, с. 65]. Оскільки заявок на отримання такого кредиту відразу ж надійшло дуже багато (з кінця 1885 р. по 1 січня 1887 р. в 24 відділення банку було подано 3935 прохань на видачу позичок під заставу 3402550 дес. землі на суму 144436555 руб. [21, с. 150]), то із виданих в 1886-1889 рр. Державним банком дотацій іпотечним установам на суму 257,5 млн руб. 90 % було отримано саме Державним дворянським земельним банком [33, с. 190].

Таким чином, вищевикладене свідчить про те, що протягом другої половини ХІХ ст. в Росії і в Україні було створено розгалужену мережу банківських установ різних типів. До кінця ХІХ ст. ця мережа перетворилася на цілком сформовану банківську систему, що вже базувалася на ринкових засадах.

Особливістю такої системи був її дворівневий ієрархічний принцип побудови. На першому рівні перебував Державний банк, який здійснював контроль за діяльністю всіх банківських установ і займався її розрахунково-кредитним обслуговуванням. Другий рівень займали всі інші наявні банки, в тому числі й приватні. Безпосередньо в Україні Державний центральний банк був репрезентований його багаточисельними конторами, розташованими по всій її території. Аналогічно організовувалася діяльність Селянського поземельного та Дворянського земельного державних банків. Було багато відділень і столичних комерційних банківських установ. Сітка банківських установ, що функціонували в українських губерніях в другій

половині XIX ст., за формами власності поділялися на такі категорії: *державні* (контори Державного банку, відділення Дворянського земельного банку, відділення Селянського поземельного банку); *громадські* (міські банки, станові банки, сільські банки); *приватні* (комерційні, акціонерні комерційні, акціонерні земельні, земські) банки. А за характером операцій – на: *довготермінові* (відділення Дворянського земельного банку, відділення Селянського поземельного банку, акціонерні земельні, земські, міські громадські банки); *короткотермінові* (контори Державного банку, комерційні, акціонерні комерційні, сільські банки).

В цілому всі банківські установи мали одну спільну мету – надавати особам з підприємницькими здібностями грошові ресурси. Функціональне призначення банківської системи в другій половині XIX ст. полягало у такому: врегулюванні грошового обігу; фінансуванні усіх галузей народного господарства; сприянні розвитку торгівлі, промисловості та сільськогосподарського сектору; збиранні та зберіганні коштів населення.

Як видно, з вищевикладеного, за своєю структурою дореволюційна банківська система України була порівняно більш завершеною і розвинутішою, ніж сучасна. В останній, крім державних Національного та Ощадного банків, функціонують переважно лише звичайні приватні комерційні банківські установи. Тому поглиблене вивчення історико-економічних аспектів проблеми має не тільки суто наукове значення. Осмислення накопиченого в даній галузі позитивного історичного досвіду може бути з користю використано при реформуванні сучасної банківської системи.

Исследуется общая эволюция банковской системы на украинских землях во второй половине XIX в. Рассматриваются также структурное построение этой системы и ее функциональное предназначение.

1. А. Б. Деятельность Крестьянского банка на Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 8. – С. 581-589.
2. Абрамов Я. Крестьянский банк и будущее русского крестьянства. – С.-Петербург, 1907. – 38 с.
3. Альтерзон С. Нарис розвитку київської кредитної системи. – Київ, 1929. – 84 с.
4. Батурицкий Д. А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. – Москва, 1925. – 144 с.
5. Батюшков Д. Д. Банки. Их значение, операции, истор. разв. и счетоводство. – Владикавказ, 1904. – 209 с.
6. Биман А. Б. История банков: Истор. разв. банков в России и за границей с древн. времен до наших дней. – С.-Петербург. – 417 с.
7. Боровой С. Я. Кредит и банки России (середи́на XVII в. – 1861 г.). – М.: Госфиниздат, 1958. – 288 с.
8. Бунге М. Х. Акционерные банки. – Киев, 1886. – 91 с.
9. Бунге М. Х. Банковые законы и банковая политика // Сборник государственных знаний / Под ред. В. П. Безобразова. – С.-Петербург, 1874. – С. 67-96.
10. Вессель Н. Х. Наша кредитная денежная система. – С.-Петербург, 1897. – 75 с.

11. *Высочайше утвержденное* [далі – *В. у.*] мнение Государственного Совета «Об изменении и дополнении существующих ныне правил относительно открытия новых акционерных коммерческих банков» // Полное собрание законов Российской империи [далі – *ПСЗ*]. – Собр. 3-е. – Том 3. – 1883. – Апреля 5. – № 1484. – С.-Петербург [СПб.], 1886. – С. 105-106.
12. *В. у.* мнение Государственного Совета «Об учреждении частных кредитных установлений» // *ПСЗ*. – Собр. 2-е. – Том 57. – 1872. – Мая 31. – № 50913. – СПб., 1875. – С. 757-758.
13. *В. у.* «Правила о порядке ликвидации дел частных и общественных установлений краткосрочного кредита» // *ПСЗ*. – Собр. 3-е. – Том 4. – 1884. – Мая 22. – № 2249. – СПб., 1887. – С. 307-312.
14. *Гиндин И. Ф.* Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861-1892 гг.). – Москва, 1960. – 415 с.
15. *Гиндин И. Ф.* Русские коммерческие банки. – М.: Госфиниздат, 1948. – 453 с.
16. *Деньги. Кредит. Банки: Учебн. для вузов* / Е. Ф. Жуков, Л. М. Максимова, А. В. Печникова и др. / Под ред. проф. Е. Ф. Жукова. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 622 с.
17. *Дерев'янкін Т. І., Сайкевич О. Д.* З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць*. – Вип. 31-32 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2000. – С. 54-67.
18. *Жуковский Ю.* Деньги и банки. – С.-Петербург, 1906. – 216 с.
19. *Історія грошей і банківництва: Підручник* / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К.: Атіка, 2004. – 339 с.
20. *Каценеленбаум З. С.* Учение о деньгах и кредите. – Москва, 1927. – 567 с.
21. *Крохмалюк Д.* Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX ст. – 1917 р.) // *Вісник НБУ*. – 2000. – № 9. – С. 58-63.
22. *Левин И. И.* Акционерные коммерческие банки в России. – Том 1. – Петроград, 1917. – 301 с.
23. *Макаров А. Ф.* Банки и кредитные учреждения. – С.-Петербург, 1913. – 343 с.
24. *Мигулин П. П.* Наша банковая политика 1729-1903. – Харьков, 1904. – 439 с.
25. *Орловський Б. М.* Селянські господарства України і становлення ринкових відносин після реформи 1861 р. // *Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць*. – Вип. 29 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 1997. – С. 81-89.
26. *Памфилов С. Ф.* Акционерные коммерческие банки в России в прошлом и настоящем / Под ред. Н. Ю. Кислицина. – Н.-Новгород, 1924. – 144 с.
27. *Пихно Д.* Коммерческие операции Государственного банка. – Киев, 1876. – 121 с.
28. *Положение о городских общественных банках*. – С.-Петербург, 1912. – 43 с.
29. *Савич В.* Державний земельний (іпотечний) банк як елемент інфраструктури іпотечного ринку // *Банків. справа*. – 2004. – № 3. – С. 10-16.
30. *Сербинович Я. А.* Поземельный кредит: его прошлое, настоящие и будущее. – С.-Петербург, 1887. – 186 с.
31. *Скорняков Л.* Деятельность Крестьянского поземельного банка в Киевской губернии за 28 лет (1883-1910). – Киев, 1912. – 161 с.
32. *Соколов Е. В.* История банковского дела: Учеб. пособие. – Москва, 2001. – 67 с.
33. *Степанов В. Л.* Н. Х. Бунге: Судьба реформатора. – Москва, 1998. – 398 с.
34. *Судейкин В. Т.* Наши общественные городские банки и их экономическое значение. – С.-Петербург, 1884. – 50 с.

Одержано 13.10.2006.